

ТОЛЕРАНТНІСТЬ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ (ЗА ДАНИМИ СОЦІОЛОГІЧНОГО МОНІТОРИНГУ ІНСТИТУТУ СОЦІОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ)

У статті аналізується феномен толерантності, виявлено сутність і особливості її формування в масовій свідомості в умовах трансформаційних перетворень українського суспільства. Автор, оперуючи результатами моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України, через показники максимальної толерантності, максимальної інтолерантності, індексу національної терпимості та толерантності виявляє характер формування толерантних установок серед українців та фіксує ті зміни, що відбулися у їх ставленні до інших національностей за останні десять років.

Ключові слова: толерантність, інтолерантність, толерантна свідомість, дистанційованість, ізоляціонізм, ксенофобія, трансформація.

У статье анализируется феномен толерантности, сущность и особенности ее формирования в массовом сознании в условиях трансформационных преобразований украинского общества. Автор, оперируя результатами мониторинговых исследований Института социологии НАН Украины, через показатели максимальной толерантности, максимальной интолерантности, индекса национальной терпимости и толерантности фиксирует характер формирования толерантных установок среди украинцев и те изменения по отношению к другим национальностям, произошедшие за последние десять лет.

Ключевые слова: толерантность, интолерантность, толерантное сознание, дистанционированность, изоляционизм, ксенофобия, трансформация.

The article analyzes the phenomenon of tolerance, the essence and peculiarities of its formation in the mass consciousness under the conditions of transition of the Ukrainian society. The author, using the results of monitoring researches of the Institute of sociology of NAS of Ukraine, through the indicators of maximum tolerance, maximum intolerance, the index of the national tolerance captures the character of formation of tolerant attitudes among the Ukrainians and the changes in relation to other nationalities over the past ten years.

Key words: tolerance, intolerance, tolerant consciousness, spacing, isolationism, xenophobia, transformation.

Формування громадянського суспільства у сучасній Україні можливе лише за умови засвоєння та впровадження базових демократичних цінностей, чільне місце серед останніх посідає толерантність. Більшість науковців, як власне і пересічних громадян, усвідомлюють та визнають, що саме вона є неодмінною умовою виживання та подальшого розвитку сучасного світу. Високі темпи переміщення та міграції населення спровокували соціальну

взаємодію представників різних спільнот. У зв'язку з цим, проблема толерантності є актуальною для більшості європейських держав, і України у тому числі.

Трансформаційні перетворення українського суспільства, його інтеграція в світову спільноту, детермінували необхідність всебічного аналізу соціальних і культурних передумов толерантності, а також тенденцій її динаміки. У сучасну епоху проблема формування толерантності дедалі загострюється, її актуальність, на нашу думку, можливо пояснити рядом причин. Серед них – розшарування світової цивілізації за економічними, соціальними та іншими ознаками і пов'язані із цим зростання нетерпимості, тероризму, релігійного екстремізму, загострення міжнаціональних відносин, спровоковане локальними війнами, проблемами біженців тощо. Для адекватної оцінки вищезазначених процесів, виявлення та формування дієвих механізмів, методів, спроможних мінімізувати соціальну напругу, спробуємо розглянути сутність і особливості толерантності у сучасному українському суспільстві.

Теоретико-методологічні аспекти аналізу толерантності як складової соціальної взаємодії досліджували вітчизняні та зарубіжні соціологи. Серед них: Є. Головаха [3], О. Злобіна [4], В. Тихонович [4], Н. Паніна [8] та інші. Серед російських учених відзначимо: В. Авксентьева [1], Р. Валітову [2], В. Лекторського [7], Г. Солдатову [10].

Для того щоб зрозуміти сутність, рівень і особливості прояву толерантності у сучасному українському суспільстві, вважаємо за доцільне провести чітку дефініцію даного поняття. Здійснивши контент-аналіз словників, енциклопедій, наукових статей з відповідної тематики, підкреслимо, що в них подано практично однакові за змістовим контекстом визначення, що різняться між собою хіба що повнотою опису складових і проявів толерантності.

Так, у соціологічному енциклопедичному словнику знаходимо наступне визначення: толерантність – терпимість до чужого образу життя, поведінки, звичаїв, думок, вірувань [7, с. 48].

У Декларації принципів толерантності (Юнеско, 1955 р.) вона визначається як цінність і соціальна норма громадянського суспільства, що проявляється у праві всіх індивідів бути різними, у забезпеченні стійкої гармонії між різними конфесіями, політичними, етнічними та іншими соціальними групами, в повазі до різних культур, цивілізацій і народів та готовності до розуміння і співробітництва з людьми, що різняться між собою зовнішністю, мовою, переконаннями, звичаями, віруваннями.

У сучасному транзитивному суспільстві поняття «толерантність» трактують як соціокультурну норму, позитивну установку індивіда у ставленні до соціуму, що полягає у конструктивно-доброзичливій оцінці інших і відмови від протистояння [9, с. 227].

Узагальнюючи змістові аспекти цих та інших визначень, зазначимо, що толерантність – це певна світоглядна і морально-психологічна установка особистості на те, якою мірою їй приймати чи не приймати різні, в першу

чергу не властиві їй, ідеї, звичаї, норми поведінки, ситуації тощо. Отже, основний зміст толерантності – терпимість до «чужого», «іншого». Це якість, властива як певному індивіду, так і певній соціальній групі, суспільству загалом. При цьому підкреслимо, ще одну, доволі важливу, на наш погляд, деталь. Розглядаючи проблему толерантності, варто зважати на те, що поняття «інші», «чужі» не фіксують ідеї поведінки, вчинки, обряди, які неминуче детермінують деградацію, руйнацію соціального, духовного. Безумовною проблемою у даному аспекті є те, що на практиці не одразу і однозначно проявляється їх катастрофічна, негативна цінність. Звідси і труднощі в оцінках цих ідей і відповідно, особисті, суспільні перепони у формуванні певного ставлення до них. Проте не варто забувати, що саме толерантне ставлення позбавлене бажання одразу ж заборонити і дозволяє з'ясувати істинну сутність «іншого». У зв'язку з цим можемо стверджувати, що толерантність не передбачає обов'язкової відмови від критики, дискусії, від власних переконань.

Отож, домінування в масовій свідомості установок на зближення інших національних культур є психологічною передумовою формування відкритої суспільної системи демократичного зразка і, навпаки, психологічне сприйняття представників інших етнічних груп і національностей, як абсолютно «чужих» і їх «відторгнення» від «свого» соціального світу, що часто провокують установки до ксенофобії, створюють серйозні передумови «зворотного» розвитку суспільної системи, що веде до ренесансу традиційно-общинних чи тоталітарних принципів суспільної консолідації [8, с. 110].

Інтолерантність є однією із тих соціальних патологій, що закономірно формуються і визначають специфіку громадської організації в умовах соціальної нестабільності. «Чужі» в умовах кризи починають виконувати функції «козла відпущення», піддаються психологічній ізоляції, а в найбільш складних умовах – масовим репресіям. У цьому сенсі соціальна нетерпимість є, поряд з аномією, загальною соціопатією, що не залежить від конкретного ідеологічного образу дезорганізованої соціальної системи.

У посттоталітарному суспільстві прояви інтолерантності можемо спостерігати в різних сферах суспільних відносин. І оскільки соціально-класові, міжрегіональні чи економічні прояви нетерпимості можуть бути подоланими лише в межах єдиного та інтегрованого національно-державного організму, то вирішальну роль у подоланні соціальної кризи відіграє досягнення національної толерантності як у межах багатонаціональної держави, так і в міжнародних відносинах.

Для визначення стану і тенденцій розвитку міжнаціональних установок населення сучасної України в межах проекту «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» (автори проекту М. Ворона, Є. Головаха, Н. Паніна), використовується шкала соціальної дистанції Богардуса. Це одна із найстаріших моделей соціологічного шкалування, яка фіксує різну міру близькості відносин з певною соціальною чи етнічною групою [6, с. 26].

Ця методика дозволяє здійснити вимір соціальних установок індивіда у ставленні до представників інших національностей – певну психологічну

готовність до зближення чи навпаки до відторгнення людей іншої національності, незалежно від їх особистісних якостей і особливостей [6, с. 26].

У контексті аналізу даних, за допомогою шкали Боградуса, використовуються три типи показників національної толерантності:

1. Максимальна толерантність і максимальна інтолерантність – частка осіб тієї чи іншої категорії населення, що проявляють максимальну толерантність до конкретної національності (наприклад, тих, що допускають представників даної національності як членів сім'ї) та частка осіб, які проявляють максимальну інтолерантність (взагалі не дозволяли б в'їзд і проживання представників даної національності в Україні).

2. Індекс національної терпимості стосовно до представників конкретної національності – середній бал за 7-бальною шкалою соціальної дистанції.

3. Індекс загальної національної толерантності. Оскільки очевидним, як засвідчили результати попередніх досліджень, є факт, що особи, які демонструють інтолерантність до якоїсь конкретної національності, найчастіше проявляють її і у ставленні до інших національностей [3, с. 107-108].

Оцінюючи показники моніторингових досліджень у межах згаданого нами проекту «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін», можемо фіксувати збереження високого рівня дистанційованості українців від більшості інших національностей. Усереднені показники становлять 5,0-5,5 бали за семибальною шкалою Боградуса (де 1 бал – максимальна національна толерантність, а 7 балів – крайня нетерпимість) [5, с. 225].

При цьому зазначимо, що за останні 10 років показники інтолерантності стосовно до практично всіх національностей зросли на 1-1,5 балів [532]. Найвищі показники національної нетерпимості станом на 2010 р. фіксуємо до: чеченців (6,1), афганців (6,1), арабів (6,0), негрів (5,9) та китайців (5,9) [11, с. 532].

Соціальна дистанційованість стосовно до представників будь-яких національностей є, на думку Н. Паніної, першою психологічною передумовою формування певного рівня національної толерантності / інтолерантності. У контексті оцінки останнього, ми розуміємо відкритий прямий прояв тих чи інших почуттів, висловлювань, форм поведінки. Вимір почуттів соціальної дистанційованості у свідомості індивіда дозволяє виявити приховані інтенції до формування і прояву толерантного чи не толерантного ставлення людей до представників інших національностей [8, с. 113]. Зафіксувати останнє допомагає числове значення інтегрального індексу національності дистанційованості (далі – ІНД). Це усереднене значення ставлення стосовно до всіх національностей, за винятком українців, росіян, української діаспори.

Аналізуючи числові показники ІНД за останні десять років, можемо фіксувати також їх зростання (від 4,4 балів у 1994 р. до 5,2 балів у 2010 р.). ІНД дозволяє нам інтерпретувати величину дистанційованості як передумову до формування певного рівня толерантності vs інтолерантності,

ідентичності і ксенофобії. Так, показники ПНД менше 2,5 балів засвідчують готовність вступати з представниками інших національностей в родинні чи близькі дружні відносини. Таку готовність станом на 2010 р. українці демонструють лише до самих себе (2,2). Примітно, що десять років по тому таку готовність вони демонстрували також до росіян (2,3) і білорусів (2,5) [11, с. 532].

Значення ПНД від 4 до 5 балів засвідчує, що індивід тією чи іншою мірою схильний до національної дистанційованості і по відношенню до більшості представників інших національностей дотримується такої позиції: «нехай живуть в Україні, але мені б не хотілося б вступати з ними у будь-які контакти».

Аналізуючи рівень національної дистанційованості українського суспільства станом на 2010 р. зазначимо, що більш-менш прихильно українці реагують на білорусів (4,0) та поляків (5,0) [11, с. 532].

Показники від 5 до 6 балів характеризують орієнтацію на ізолюваність людей, не бажаючих бачити представників інших національностей як громадян своєї країни, при цьому вони не проти, щоб вони відвідували Україну як гості чи туристи. Серед таких національностей: євреї (5,1), словаки (5,1), молдовани (5,2), угорці (5,2), чехи (5,2), кримські татари (5,3), німці (5,3), румуни (5,4), американці (5,5), турки (5,7), азербайджанці (5,7), негри (5,9), араби (6,0).

Показники ПНД вище за 6 балів фіксують наявні у суспільстві відкриті ксенофобські настрої, що засвідчує небажання взагалі допускати у свою країну представників цієї національності. Станом на 2010 р. відкриті ксенофобські настрої українці демонстрували стосовно до чеченців (6,3), афганців (6,1), циган (6,1).

При цьому українці вважають, що в державі сформовано належні умови для проживання представників інших національностей і випадки дискримінації останніх, якщо і є, то поодинокі (див. табл.) [11, с. 520].

Таблиця

Чи доводилося Вам за останні 12 місяців стикатися із випадками дискримінації (утиску прав та інтересів) щодо інших національностей?

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
Так	4,5	6,2	5,9	5,2	2,7	2,4	3,0	2,8	2,3	2,9
Ні	83,5	92,2	91,5	90,4	80,4	83,2	46,9	91,6	60,8	31,5
Не відповіли	12,0	1,6	2,6	4,4	16,9	14,4	50,1	0,1	36,9	65,6

Усе вищевикладене дозволяє нам дійти наступних висновків: у масовій міжнаціональній свідомості українців продовжує зберігатися високий рівень дистанційованості, національної ізолюваності та ксенофобії. Як «своїх» українці сприймають лише себе, донедавна до цієї групи потрапляли росіяни та білоруси. Останні, як і представники більшості національностей, сприймаються як «чужі».

При цьому, аналізуючи динаміку міжнаціональних установок, зазначимо зниження рівня національної толерантності та посилення прихованих, а часто й відкритих ксенофобських настроїв. Останнє можемо пояснити наявними у масовій свідомості асоціаціями з цією національністю і військовими конфліктами, терористичними актами. Тим не менше, у масовій свідомості останніх років посилюються процеси формування декларативних геополітичних установок на європейську інтеграцію, що, в свою чергу, в майбутньому швидше за все зменшить рівень ізоляціонізму і ксенофобії українців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авксентьев В. А. Этнополитическая идентичность в постсоветской России как фактор конфликтности / В. А. Авксентьев // Конфликтология: теория и практика. – СПб, 2004. – № 2. – С. 32-37.
2. Валитова Р. Р. Толерантность: порок или добродетель? / Р. Р. Валитова // Вестник Московского университета. – 1996. – С. 33-46. – (Серия 7. Философия).
3. Головаха Е. И. Социальное безумие: история. Теория и современная практика / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К.: Абрис, 1994. – 168 с.
4. Злобіна О. Г. Особистість сьогодні: адаптація до суспільної нестабільності / О. Г. Злобіна, В. О. Тихонович / НАН України, Ін-т соціології. – К., 1996. – 100 с.
5. Кезоева Т. У. Методы изучения этнических стереотипов / Т. У. Кезоева // Социальная психология и общественная практика. – 1985. – Вып. 2. – С. 225-239.
6. Кольцов В. Б. Социальная дистанция в межнациональном общении: опыт построения интегрального показателя / В. Б. Кольцов // Социологические исследования. – 1989. – № 2. – С. 26-29.
7. Лекторский В. А. О толерантности, плюрализме и критицизме / В. А. Лекторский // Вопросы философии. – № 11. – С. 48-54.
8. Панина Н. В. Избранные труды по социологии: в 3-х т. Т. III. Социология политики, национальных отношений, общественного мнения и социальная психиатрия / сост. и ред. Е. И. Головаха. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2012. – 328 с.
9. Пуртова А. С. Формирование установок толерантного сознания и поведения в современном поликультурном обществе / А. С. Пуртова // СИСП, 2012. – № 2. – С. 22-34.
10. Солдатова Г. Межетническая напряженность / Г. Солдатова. – М.: Смысл, 1998. – 480 с.
11. Українське суспільство 1992-2010 рр. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2010. – 636 с.